

УДК 159.9:316.624 (355.11)

Оксана Шемчук,

кандидат психологічних наук

Національний університет оборони України, м. Київ

<https://orcid.org/0000-0002-0641-0313>**Вадим Шемчук,**

кандидат педагогічних наук, старший дослідник

Національний університет оборони України, Київ

<https://orcid.org/0000-0001-8873-0443>**Руслан Торчевський,**

кандидат педагогічних наук

Національний університет оборони України, Київ

<https://orcid.org/0000-0003-0676-3634>

DOI: 10.33099/2617-1775/2023-02/308-322

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті досліджуються причини та різноманітність проявів девіантної поведінки військовослужбовців, які виконують бойові завдання за призначенням. Особливу увагу приділено виокремленню видів девіацій, детермінант девіантної поведінки, підходам щодо попередження її виникнення в умовах російсько-української війни. Під час здійснення теоретичного аналізу наукових джерел із зазначеної проблематики сучасних та інших дослідників виокремлено та схарактеризовано дефініції “девіантна поведінка”, “види девіантної поведінки”, “прояви девіантної поведінки”, “заходи із попередження девіантної поведінки” у військових підрозділах Збройних Сил України. Досліджуване питання є надзвичайно важливим у системі морально-психологічного забезпечення; профілактика девіантної поведінки та влучно підібрані методики її раннього виявлення у бойових підрозділах є запорукою створення “здорового” психолого-педагогічного клімату у військових колективах та збереження їх обороноздатності.

Ключові слова: девіантна поведінка; види девіантної поведінки; прояви девіантної поведінки; заходи із попередження девіантної поведінки; психологічна діагностика девіантної поведінки.

Постановка проблеми. У процесі реформування української армії, поширення демократичних начал її функціонування соціально-психологічний аспект набуває дедалі більшого значення. Останній об’єктивно пов’язаний із підвищенням вимогливості до особистості військовослужбовця, його соціальних якостей і соціально обумовленої поведінки. Даний факт з одного боку зумовлений реформуванням всіх ланцюгів армійської системи, а з іншого – поширенням кордонів свобод і особистої відповідальності військовослужбовців під час виконання ними службових обов’язків [2, с. 35].

Слід зазначити, що військовослужбовці, схильні до девіантної поведінки, створюють конфліктні та проблемні ситуації у колективах, в яких проходять службу. Данна ситуація набуває особливої актуальності під час ведення бойових дій, тому що особовий склад із схильністю до девіацій є справжнім тягарем не лише для командирів, а і для всього колективу підрозділів, в яких вони проходять службу. Найбільш проблемними із даного питання є особи мобілізовані під час війни, тому що їм складно сприймати обмеження, пов’язані

із проходженням військової служби, багато з них не мають достатньо часу для адаптації у військовому середовищі, їх вмотивованість щодо проходження військової служби перебуває на дуже низькому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема відхилень у поведінці військовослужбовців та їх наслідки привертала увагу дослідників в різних галузях науки, набуваючи дедалі більш розширеного та різноаспектного відображення у працях як українських, так і зарубіжних дослідників. Її досліджували Б. Алмазов, А. Александров, С. Болтівець, Н. Абдюкова, І. Булах, Л. Виготський, М. Дідора, О. Змановська, І. Кон, В. Клименко, А. Кочетов, Ю. Клейберг, Н. Максимова, Л. Орбан-Лембрик, О. Матвійчук, В. Моргун, В. Менделевич, О. Ніколенко, В. Оржеховська, А. Реан, М. Ярошевський, В. Татенко, М. Савчин, Т. Титаренко, В. Тюріна, Д. Фельдштейн, С. Шацький та інші вчені. Актуальним питанням у вивченні девіантної поведінки військовослужбовців залишається з'ясування її детермінованості (причин, мотивів, чинників). Найбільш ґрунтовні висновки з цього приводу здійснили науковці С. Белічева, А. Бесєдін, О. Змановська, Ю. Клейберг, О. Наконечна, Г. Шевчук, А. Шевчук, Н. Максимова та ін, які виокремили біологічні, соціально-психологічні, педагогічні, соціальні фактори формування девіантної поведінки, але у своїх дослідженнях зосереджуються саме на соціально-психологічних факторах. Розглядаючи детермінанти девіантної поведінки, вони акцентують увагу передусім на внутрішньо психологічних та особистісних факторах формування девіантної поведінки.

У ракурсі соціально-психологічного погляду на девіантну поведінку цікавими є напрямки, запропоновані деякими вченими, які частково пояснюють причини її виникнення. Наприклад, Р. Мертон, використовуючи висунуте Е. Дюркгеймом поняття “аномія” (аномія – стан суспільства, коли старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не затвердилися), причиною поведінки, що відхиляється вважає неузгодженість між цілями, висунутими суспільством, і засобами, які воно пропонує для їхнього здійснення. Відповідно до теорії конфлікту А. Коена, культурні зразки поведінки відхиляються, якщо вони засновані на нормах іншої культури. Злочинець розглядається як носій певної субкультури, конфліктної стосовно пануючого в даному суспільстві типу культури [7, с. 21].

У сучасній вітчизняній соціології безсумнівний інтерес представляє думка Я. Гілінського, який вважає джерелом девіації на соціальному рівні наявність у суспільстві соціальної нерівності, високого ступеня розходжень у можливостях задоволення потреб для різних соціальних груп, а на індивідуальному рівні - соціальну невлаштованість. Така форма поведінки характерна для людей які погано адаптуються до швидкої зміни життєвих обставин, прагнуть у зв'язку з цим швидше і простіше досягти психофізіологічного комфорту. Складні життєві ситуації, стан психологічного дискомфорту можуть провокувати адиктивну реакцію у деяких індивідів. До неї можуть підштовхнути такі різноманітні фактори, як особливості виховання особистості, установки, культурний рівень, соціальне середовище, зміна звичних умов життя.

Слід зазначити, що вивченням питань проявів девіантної поведінки у військовослужбовців займалися наступні дослідники: С. Балашова, А. Боднар, С. Васильєв, Г. Дубровинський, Н. Макаренко, Я. Мельник, С. Невенчаній, О. Овчар. Так, А. Боднар і Н. Макаренко в своєму дослідженні встановили, що делінквентній поведінці в збройних силах сприяють наступні соціальні фактори: труднощі при проходженні військової служби, її кардинальна відмінність від соціально – трудових відносин у цивільному житті молоді до призову на військову службу, травматичні життєві обставини, вплив девіантних груп, які вже склалися у військовому колективі [2, с. 38]. Вони зазначали, що девіації у військовому колективі з одного боку можуть бути наслідком особистої дезадаптованості військовослужбовців, а з іншої – проявлятися в малих групах для підтримання внутрішньо-групових норм поведінки і впливати на більшість сфер життєдіяльності військових колективів, особливо на їхню згуртованість, керованість, рівень боєздатності, готовності до виконання завдань за призначенням. Цікавим є дослідження О. Овчара, який зазначив схильність військовослужбовців строкової служби до проявів девіантних відхилень в залежності від їх психологічних особливостей та строку проходження служби. Так, було встановлено, що джерелами відхиленої поведінки у військовослужбовців можуть виступати неадекватні рівні розвитку його потреб, їх розбалансованість чи деформація, порушення функціонування окремих елементів підструктур в динамічній функціональній структурі особистості [7, с. 17)]. На думку дослідника існують три типи девіацій: соціально-пасивна (здійснення девіантного вчинку залежить від гостроти переживання фруструючої ситуації), адитивна (прояви девіантної поведінки у цих осіб залежать від ситуацій і носять спорадичний характер) та асоціальна (властива зацикленість на досягненні цілей гедонічного та утилітарного характеру). Він встановив також, що девіантність військовослужбовців строкової служби в переважній більшості випадків підлягає корекції. Не менш цікавим є дослідження Я. Мельника, який в своїй роботі описав результати експериментальної дослідження, що наглядно довело ефективну мінімізацію девіацій за умов комплексного впливу на особистісні й організаційно-групові процеси на рівні інтеграції інтересів і потреб у системі “особистість військовослужбовця – соціальне середовище” [5]. Дослідники С. Балашова, С. Васильєв, Г. Дубровинський зазначають, що визначальну роль серед чинників, які сприяють формуванню девіантної поведінки, займають соціальні фактори, що впливають на формування особистості військовослужбовця - правопорушника, а саме: виховання в неповній сім’ї; алкоголізм батьків; аморальний спосіб життя батьків; систематичні конфлікти в сім’ї; систематичне биття дитини; злочинність серед батьків; неблагополучні матеріально-побутові умови сім’ї; вплив неформальної групи з антисоціальними тенденціями [1, с. 163]

Із урахуванням описаного вище перерахованими вченими досвіду в даній науковій публікації поглянемо на проблему девіантної поведінки військовослужбовців в умовах російсько-української війни.

Мета статті на основі теоретичного аналізу наукових джерел сучасних та інших дослідників із зазначеної проблематики виокремити та теоретично

обґрунтувати дефініції “девіантна поведінка”, “види девіантної поведінки”, “прояви девіантної поведінки”, “заходи із попередження девіантної поведінки” у військовому підрозділі в умовах російської агресії. Визначити та схарактеризувати заходи з попередження девіантної поведінки у військових колективах, виокремити найоптимальніші та найефективніші методи психодіагностики військовослужбовців, схильних до девіацій в умовах ведення бойових дій.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складає сукупність загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, застосування яких дозволило забезпечити достовірність отриманих результатів, досягнення сформульованих мети і завдань дослідження.

Загальнонаукові методи – аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, порівняння і формалізація, що надало можливість дослідити загальні тенденції розвитку понять “девіантна поведінка”, “види девіантної поведінки”, “прояви девіантної поведінки”, “заходи із попередження девіантної поведінки” у військовому підрозділі в умовах російської агресії.

Серед спеціальних методів, які були використані під час дослідження, відзначимо: спостереження, аналіз спеціальної літератури, експертні оцінки, які не лише допомогли дати визначення наведеним дефініціям, а і виокремити чинники, зазначені в меті нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на те, що психологія девіантної поведінки є міждисциплінарною галуззю наукового знання, що вивчає механізми виникнення, формування динаміки і відхилень від норм поведінки, а також способи і методи їх корекції і терапії. на стику клінічної психології та психіатрії, її зв’язок із педагогікою та соціологією є безперечно доведеним. Слід зазначити, що поняття “девіантність” та “девіація” асоційовано з іменем французького соціолога Еміля Дюркгейма (1998), а девіантологічне знання виникло як спеціальна теорія в межах соціології на початку ХХ століття. Важливе місце у дослідженні девіантності посідали питання злочинності.

Поведінка девіантна (лат. *deviatio* – відхилення) – дії людини (девіанта), які порушують офіційно встановлені в суспільстві чи неофіційні в певній соціальній групі моральні та правові норми, що призводить до її покарання зазначеної людини, її ізоляції, психокорекції або лікування.

Психологічний підхід, на відміну від соціального, розглядає девіантну поведінку у ракурсі внутрішньоособистісного конфлікту, індукованого деструкцією і саморуйнуванням особистості. Мається на увазі той факт, що суттю девіантної поведінки слід вважати блокування особистісного зростання і навіть деградацію особистості, що і є наслідком, а іноді й метою поведінки, що відхиляється. Девіант, відповідно до цього підходу, усвідомлено або неусвідомлено прагне руйнувати власну самоцінність, позбавити себе унікальності, не дозволити собі реалізувати наявні природні задатки.

Виникає питання, яку ж тоді поведінку слід вважати нормальною, і як розуміти поняття “норми”? Які бувають норми? Схарактеризуємо поняття “нормальної поведінки”. За К. Платоновим поведінковою нормою слід вважати явище групової свідомості у вигляді розділених групою уявлень із вимогами

членів групи до загальної поведінки із врахуванням їх соціальних ролей, які створюють оптимальні умови побуту, з якими ці норми взаємодіють, і відтворюючи формують його.

Відповідно до цього визначення виокремлюють такі норми: правові, моральні та естетичні [11, с. 7-8]. Правові норми регламентовані законом, порушення яких передбачає покарання. Моральні та естетичні – не регламентовані законом, саме тому про їх порушення можна говорити тільки, як про суспільний осуд. У першому випадку мається на увазі, що людина поступає не згідно з законом, в іншому – не “за-совістю”.

Говорячи про військові колективи слід звернути увагу на те, що нормальна поведінка в них обумовлена ще й статутними вимогами і нормами, яких військові повинні неухильно дотримуватись. Важливим є також факт, що наявність певних психологічних особливостей не є гарантією виникнення девіантної поведінки. Велике значення також мають фактори схильності до соціальної дезадаптації та власні соціальні установки особистості.

Відомо, що військовослужбовці, які не “вписуються” у загальноприйняте поняття норми, повинні бути зараховані до групи посиленої психологічної уваги у військових підрозділах, їх психологічні особливості треба досліджувати, корегувати і спрямовувати на недопущення проявів девіантної поведінки, але слід розуміти, що лише наявність певних психологічних особливостей у військовослужбовців не є підґрунтям виникнення у них девіантної поведінки. Велике значення мають також схильність до соціальної дезадаптації та власні соціальні установки особистості. Розберемо детально зазначені категорії.

Дезадаптація – небажання визнавати або невміння виконувати вимоги соціального середовища, а також реалізувати свою індивідуальність у конкретних соціальних умовах.

Загальні прояви соціальної дезадаптації за Н. Максимовою, можна класифікувати наступним чином:

- постійна неуспішність у навчанні або нездатність заробляти власною працею;

- виражена неуспішність у життєво важливих сферах спілкування (у сім'ї, навчальній або виробничій групі, міжособистісних стосунках);

- порушення моральних і правових норм;

- ізоляція від оточення у поєднанні з ворожим ставленням до нього. Слід враховувати, що *форма соціальної дезадаптації та ступінь її вираженості є визначальними характеристиками девіантної поведінки.*

Для психології девіантної поведінки важливим є питання про механізми впливу соціальних норм на особистість. Згідно із загальними психологічними уявленнями, норми відображені в індивідуальній свідомості у формі соціально-психологічних установок.

Установка як готовність, схильність суб'єкта сприймати чи діяти певним чином має різні форми (Д. Н. Узнадзе, 1997).

Соціальна установка (атитюд) (У. Томас, Ф. Знанецькі) має три компоненти:

- когнітивний (уявлення, знання про об'єкт чи явище);

- афективний (емоційно-оціночне ставлення до об'єкта);

- поведінковий (готовність особистості реалізувати певну поведінку стосовно об'єкта).

Люди сприймають соціальні установки, як особистісне ставлення до чого-небудь, як значення об'єкта чи явища для певної особистості, її особистісний сенс. Вони формують готовність людини до певного виду соціальної поведінки.

Особи схильні до дезадаптації мають поведінкові патерни, які заважають їм повноцінно адаптуватись у суспільстві, що проявляється у вигляді їх конфліктності, незадоволенні під час взаємодії з іншими людьми, протистоянні реальності, соціально-психологічній ізоляції. Крім адаптації, спрямованої назовні (міжособистісна дезадаптація), існує внутрішньо-особистісна дезадаптація, за якої поведінка людини відображає незадоволеність собою.

Патологічні поведінкові стереотипи сприяють дезадаптації в більшості ситуацій, в які потрапляє людина. Стабільність відображає тривалість вияву дезадаптивних якостей поведінки, а не їх ситуативність. Поведінкова (психічна) патологія може бути спричинена психопатологічними виявами (симптомами і синдромами), а також базуватися на патології характеру, сформованого під час соціалізації.

В залежності від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства прояви девіантної поведінки у військовослужбовців поділяються на 5 основних видів, схарактеризованих у табл. 1.

Таблиця 1

Види девіантної поведінки

№ з/п	Назва	Чим характеризується
1	<i>Делінквентний</i>	характеризується сукупністю протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам
2	<i>Адиктивний</i>	характеризується поведінкою, яка обумовлена залежністю від різних хибних пристрастей
3	<i>Патохарактерологічний</i>	характеризується поведінкою, що зумовлена патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання
4	<i>Психопатологічний</i>	ґрунтується на психопатологічних симптомах та синдромах, що являють прояви тих чи інших психічних порушень та захворювань
5	<i>Надціннісний (суперціннісний)</i>	базується на суперцінностях, виявлення обдарованості, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, які проявляються виходом за межі загальноприйнятої поведінкової норми

Важливим є також факт, що по відношенню до загальноприйнятої норми девіантна поведінка може проявлятися як у людей без ознак психопатології (умовно психологічно здорових) так і у осіб на фоні наявності психіатричного захворювання. Основними психопатологічними розладами, які можуть провокувати розлади девіантної поведінки є наступні: параноїдний, шизоїдний, дисоціативний, емоційно-нестійкий, істеричний, obsесивно-компульсивний,

тривожний, залежний. Девіантна поведінка може також виникати у людей, які вживають психоактивні або наркотичні речовини.

Основними проявами девіантної поведінки у військових колективах слід вважати її наступні форми:

а) вчинок (бійка, приниження, нестатутні відносини);

б) діяльність (девіантна поведінка превалює в житті складається в певну діяльність – проституція, рекетирство) яку індивід вважає нормальною

в) спосіб життя (девіантна діяльність еволюціонує у спосіб життя).

До найбільш розповсюджених видів девіантної поведінки у військових підрозділах слід віднести:

- *злочинність* (бандитизм, крадіжки, шахрайство, вбивство);

- *суїцид* (на фоні депресії або психічного зриву – доведення до суїциду);

- *агресивну* поведінку (спрямована на співслужбовців – бійки, нецензурна брань; аутоагресія – нанесення собі фізичних травм (каліцтв). Вона може виявлятися у прямій та непрямій формі. За наявності прямої форми агресії людина погрожує або виявляє агресію в дії. За непрямой – виявляє недобррозичливе ставлення до іншої особи з особистісним її несприйняттям);

- *дезертирство*. Причинами дезертирства під час військових дій, і це має підтвердження під час російсько-української війни, можуть бути ідеологічна невідповідність особового складу в результаті відсутності проведення відповідної підготовки, страх бути пораним чи вбитим, відсутність обіцяної оплати, відсутність моральної готовності, переосмислення цінностей, наявність успішних випадків дезертирства серед особового складу в минулому. Так, у випадку втрати ідеологічної підготовки є приклад з дезертирства серед терористичних угруповань під час операції АТО в результаті якого відбулось додаткове введення окупаційних російсько-терористичних військ на територію України;

- *розлади* сексуальних потягів (до порушень волі і потягів належить і порушення сфері інстинктів – харчового і статевого). Порушення харчового інстинкту проявляється у зниженні апетиту, аж до анорексії з відмовою від прийому їжі, або розвиток булемії; Розладами потягів вважають так звані імпульсивні потяги, що виявляються в непереборних намаганнях реалізувати їх. До них належать: дромоманія – потяги до бродяжництва; клептоманія – потяги до крадіжок без корисливих цілей; піроманія – потяги до підпалювання. У практиці до розладів вольової сфери належать і сексуальні збочення, серед яких: мазохізм – бажання відчувати фізичний біль або моральне приниження, яких завдає сексуальний партнер, садизм – статевого задоволення досягають у процесі завдання партнерові фізичного болю, гомосексуалізм сексуальний потяг до осіб своєї статі, зоофілія – здійснення статевого акту з тваринами);

- залежності (наркоманія, токсикоманія, алкоголізм, ігроманія).

До проявів девіантної поведінки військовослужбовців можуть спонукати деякі фактори, так звані детермінанти девіантної поведінки, які і виступають її альтеруючими факторами.

За Є.В. Змановською фактори, що детермінують девіантну поведінку можна розподілити на чотири основні групи, представлені на рис. 1.

Рис. 1. Детермінанти девіантної поведінки

Слід зазначити, що прояви девіантної поведінки у військових колективах є небезпечними не лише тому, що підривають військову дисципліну та статутні відносини між його членами, а ще і тому, що знижують обороноздатність військового підрозділу за рахунок збільшення випадків дезертирства, пияцтва та суїцидальних випадків. У зазначених умовах надзвичайно актуальною та важливою є робота командирів щодо виявлення, профілактики та недопущення проявів зазначеної поведінки.

Профілактика девіантної поведінки – це сукупність державних, громадських, соціально-медичних та організаційно-виховних заходів, спрямованих на попередження, усунення, нейтралізацію та компенсацію основних причин і умов, що викликають різного роду соціальні відхилення в поведінці людини.

Профілактика девіантної поведінки класифікується на загальну та спеціальну. Загальна профілактика спрямована на удосконалення соціального життя, усунення його негативних факторів, а також формування позитивно орієнтованої особистості. Спеціальна профілактика включає економічні, виховні, правові, організаційні та інші заходи, безпосередньо спрямовані на усунення, нейтралізацію та попередження причин конкретних форм девіацій. Існує інша класифікація профілактики девіантної поведінки (запропонована ВООЗ), відповідно до якої вона поділяється на первинну – спрямовану на усунення несприятливих факторів/чинників виникнення девіантної поведінки та вторинну – спрямовану на раннє виявлення схильності та роботу з групою ризику, вона спрямована на лікування нервово-психічних розладів (у разі їх

наявності) які супроводжуються порушеннями поведінки та на попередження рецидивів у осіб з вже сформованою девіантною поведінкою.

Основні підходи попередження виникнення випадків девіантної поведінки схарактеризовані в табл. 2.

Таблиця 2

Підходи щодо попередження виникнення девіантної поведінки у військових колективах

№ з/п	Назва підходу	Чим характеризується
1	<i>інформаційний</i>	полягає в інформуванні особового складу про форми відхилення в поведінці від соціальних норм, тому що іноді військовослужбовці їх просто не знають.
2	<i>соціально-профілактичний</i>	характеризується виявленням, усуненням та нейтралізацією причин і умов, які породжують різного роду негативні явища.
3	<i>медико-біологічний</i>	включає попередження можливих відхилень від соціальних норм за допомогою заходів лікувально-профілактичного характеру по відношенню до осіб, які страждають різними психічними аномаліями.
4	<i>соціально-педагогічний</i>	акцентує увагу на відновленні або корекції особливо моральних чи вольових якостей особистості людини з девіантною поведінкою.
5	<i>підхід, пов'язаний із застосуванням санкцій</i>	покарання людини, яка вчинила правопорушення

На нашу думку успішною в військових колективах робота з профілактики девіантної поведінки може бути у разі поєднання нижче наведених умов:

- зусиль військових керівників та різноспрямованих фахівців (педагогів, психологів, медичних працівників, юристів) та членів родини, суспільства, держави;
- зосередження уваги (пріоритету) командирів до проблеми первинної профілактики відхильної поведінки у підрозділах.
- спрямування заходів із профілактики девіантної поведінки у військових підрозділах як на командирів, так і на підлеглих військовослужбовців.

Йдеться про те, що під час підбору кадрового потенціалу та призначення військовослужбовця на керівні посади, слід розуміти, що командири підрозділів повинні бути соціально зрілими особистостями, здатними керувати підлеглим особовим складом; вони мають бути взірцем поведінки; прямо чи опосередковано (за допомогою підлеглого особового складу) вміти виявляти, адаптувати, соціалізувати військовослужбовців девіантів, інтегрувати їх у повсякденну діяльність підрозділу; розуміти психологічний стан та стан здоров'я підлеглих, у разі виявлення проблемних ситуацій залучати до їх вирішення фахівців за профілем; "проблемний" схильний до девіацій особовий склад повинен бути віднесений до групи постійної психологічної уваги (ГППУ) та забезпечений психологічним супроводом.

З метою недопущення проявів девіантної поведінки у підлеглого особового складу військового підрозділу необхідно застосувати до нього комплекс заходів спрямованих на те, що *підлеглі* військовослужбовці повинні розуміти “межі дозволеної поведінки”, з ними має бути встановлений так званий “психологічний кордон”; військовослужбовці мають знати круг своїх функціональних обов’язків та розуміти, як їх виконувати; мати усвідомлення про те, що у разі девіантних вчинків буде притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності і застосування до порушника дисциплінарного статуту. Надзвичайно актуальним є також те, що військовослужбовець повинен відчувати справедливе ставлення до себе з боку командирів та колег по службі, в колективі панувати довіра, військовослужбовець має відчувати що його “почують” у разі виникнення будь яких проблемних питань.

Слід розуміти, що не всі прояви девіантної поведінки в умовах бойових дій потребують профілактики. Існують корисні девіації, наприклад таке явище, як героїзм. Крім того деякі прояви девіацій, навіть у осіб із психопатією можуть вдало із користю застосовуватись командирами на полі бою. Так, шизоїдний психопат з огляду на те, що є емоційно тупим, логічним, холоднокривним може бути ідеальним кілером – снайпером у підрозділі. Демонстративний психопат, у разі вдалої мотивації і добре сформованому авторитеті поведе за собою людей на важливе завдання. Його мотивом буде бажання бути першим, у центрі уваги, але в такому випадку поряд повинен бути хтось, хто у разі паніки і хаоса у нього візьме ситуацію “до своїх рук”.

Перед відправкою на війну всі військовослужбовці повинні проходити скринінг на предмет виникнення у них девіантної поведінки. Командир має володіти інформацією про наявність у своєму підрозділі військовослужбовців схильних до девіантної поведінки і у разі необхідності вчасно на неї відреагувати. Слід враховувати також, що деякі військовослужбовці за результатами психологічного обстеження можуть потребувати психологічного супроводу до, під час та після їх участі у бойових діях. Виходячи із вищесказаного становиться зрозумілим необхідність проведення якісної психологічної діагностики військовослужбовців на різних етапах проходження ними служби.

Психологічна діагностика військовослужбовців повинна включати декілька етапів: спостереження; опитування; тестування, схарактеризованих у табл. 3.

Таблиця 3

Етапи психологічної діагностики військовослужбовців на предмет девіантної поведінки

Назва методу	Що діагностує
спостереження	<ul style="list-style-type: none"> - вербальні та невербальні прояви поведінки - мовну діяльність (зміст, послідовність, тривалість, частоту, спрямованість, інтенсивність) - експресивні реакції (виразні рухи обличчя та тіла) - положення тіла у просторі (переміщення, нерухомість, відстань, швидкість, напрямок руху) - фізичні контакти (торкання, поштовхи, удари, передачі, спільні зусилля).

опитування (інтерв'ю або бесіда)	<ul style="list-style-type: none"> - визначення ставлення респондента до певних проблем - його ціннісні орієнтації, - з'ясувати факти з його біографії, плани на майбутнє - реєстрацію й аналіз відповідей на запитання - вивчення особливостей невербальної поведінки досліджуваних.
тестування за допомогою опитувальників, проективних методик	визначення наявності, особливостей і рівня розвитку певних психічних характеристик досліджуваного, статусу в міжособистісних стосунках. Велике значення має аналіз поведінки досліджуваного під час тестових завдань, зокрема його емоційний стан.

Психологічна діагностика військовослужбовців на предмет виникнення девіантної поведінки передбачає:

- всебічний і поглиблений аналіз особистості;
- виявлення недоліків у її поведінці та їх причин, наявність позитивних аспектів;
- спрямованість на вирішення практичних завдань – гармонізацію розвитку особистості, сприяння її особистому зростанню.

Водночас обстеження особистості з девіаціями поведінки має здійснюватись на основі прийняття досліджуваного, гуманного ставлення до нього, співпраці з ним і має характеризуватися:

- цілеспрямованістю, чітким визначенням предмета і мети спостереження;
- системним підходом, що дозволить відрізнити випадкове від типового, закономірного, врахувати всі ознаки девіантної поведінки, розглядати всі чинники девіантної поведінки в їхньому взаємозв'язку;
- планомірністю й аполітичністю, що передбачає наявність чітко визначеної мети, засобів, послідовності дій, не тільки з констатацією фактів, а й їхнім поясненням, виявленням психологічної природи;
- реєстрацією результатів, що дозволяє виключити помилки пам'яті, зменшити тим самим суб'єктивізм висновків і узагальнень;
- оперуванням системою однозначних понять, спеціальних термінів, що сприяють чіткому, недвозначному позначенню матеріалу, який спостерігається, а також забезпеченню єдиного підходу до інтерпретації результатів;
- прогностичним характером, що дозволить визначити умови і засоби надання психологічної допомоги особистості тощо.

Необхідність зарахування деяких військовослужбовців до групи посиленої психологічної уваги визначається за наступними критеріями:

- низьким рівнем їх інтелектуального та фізичного розвитку, військово-професійної спрямованості та стійкості до бойового стресу;
- розладами особистості;
- дезадаптаційними порушеннями;
- схильністю до девіантної та деліквентної поведінки;
- вживанням шкідливих речовин;
- спробами до скоєння суїциду;
- сімейними негараздами та складними сімейними обставинами;

- проблеми зі здоров'ям (закритою черепно-мозковою травмою (ЧМТ), облік у психоневрологічному диспансері);

- булінг з боку колективу або конфлікти із командирами (начальниками).

Найбільш ефективними, із власного досвіду застосування, методиками та опитувальниками діагностування девіацій у військовослужбовців є:

опитувальник Басса-Дарки; опитувальник для визначення рівня тривожності (Д. Тейлора);

характерологічний опитувальник К. Леонгарда;

“Схильність до залежної поведінки” (В. Менделевич), скринінгова діагностика комп'ютерної залежності (Л. Юрьєва, Т. Больбот);

стандартизовані самозвіти військовослужбовців;

використання проєктивних карт за якими досліджуваний має сформувати певну розповідь “Стресстоп” (О. Блінова); комплекс методик “Неіснуюча тварина”, “Дім, дерево, будинок”, “Намалюй людину”, “Малюнок сім'ї”; методика вивчення фрустрації, розроблена С. Розенцвейгом; соціометричні методики; метод незалежних характеристик.

Бажаним є застосування для діагностики девіантної поведінки у військовослужбовців комбінації проєктивних та непроєктивних психодіагностичних методик, тому що у непроєктивних методик є ефект “соціальної бажаності”, коли під час відповіді на тестові запитання військовослужбовці намагаються виглядати кращими, ніж вони є на справді. Перевагою проєктивних методик є можливість дослідити неусвідомлювану сферу особистості. Водночас тлумачення результатів є доволі суб'єктивним, крім того, існує ймовірність, що дослідник може зосередитися насамперед на даних, що мають особливу значущість не для досліджуваного, а для нього особисто (через існування власних неусвідомлюваних проблем)

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином в ході нашого психолого-педагогічного дослідження було розглянуто психологію поведінки військовослужбовців – девіантів в сучасних умовах російсько-української війни. схарактеризовано поняття “нормальна поведінка”, “девіантна поведінка”, визначено види девіантної поведінки та виокремлено особистісні характеристики військовослужбовців із різними видами девіантної поведінки, вивчено основні прояви девіантної поведінки у військовослужбовців; особливу увагу ми приділили проблемі роботи командира щодо попередження девіантної поведінки серед військовослужбовців; визначили, що заходи з її попередження у військових підрозділах повинні бути спрямовані не лише на підлеглий особовий склад, а також і на командирів, довели, що психодіагностика військовослужбовців девіантів має бути багатостадійною, із залученням проєктивних та непроєктивних психодіагностичних методик, стандартизованою та спрямованою на недопущення виникнення девіантних вчинків серед військовослужбовців. Сподіваємось на подальше дослідження зазначеної тематики, а саме практичної її складової, набуде відображення у наших наступних публікаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балашова С.П., Васильєв С.П., Дубровинський Г.Р. (2013). Практичний курс військової психології: Навчальний посібник. Ч. 2. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 172.
2. Боднар, А.Я., Макаренко, Н. Г. (2011). Особливості проявів делінквентної поведінки в Збройних Силах України // Наукові записки НаУКМА. Т. 123. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. К., 35–39.
3. Комарова, Н. М., Пеша, І. В. (2006). Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання, К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 92.
4. Кравець, В.П., Говорун, Т.В., Кікінежді, О. М. та ін. (2013). Гендерні дослідження : прикладні аспекти : монографія, за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 448.
5. Мельник, Я. І. (2015). Результати психопрофілактики девіантної поведінки військовослужбовця. Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України № 1(74), серія: педагогічні та психологічні науки, Хмельницьк, 456-458.
6. Овчар, О.М. (2003). Психологічні особливості військовослужбовців строкової служби з ознаками девіантної поведінки : авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук., Одеса.
7. Орбан-Лембрик, Л.Е. (2010). Соціальна психологія: Підручник: у 2 кн. Кн.1: Соціальна психологія особистості і спілкування. Чернівці : Книги – ХХІ, 464.
8. Охременко, О. Р. (2000). Девіантна поведінка військовослужбовців. К. : ВГІ НАОУ, 72.
9. Шемшученко, Ю. С. та ін. (2003). Протиправна поведінка. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, Т. 5, 736.
10. Романишин, А.М., Мацевко, Т.М. та ін. (2017). Профілактика відхильної поведінки у військовослужбовців: навчально-методичний посібник. Львів: НАСВ, 322.
11. Штейн, Н. Г. (2012). Психологічні механізми формування адиктивної особистості. Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. К.: НУОУ, Вип. 4 (29). 280-285.
12. Шемчук, В., Хацаюк, О., Соколовський, В., Ковтуненко А., Корнієнко, О., Муштатов, Ю. (2021). Формування професійних компетентностей майбутніх офіцерів до дій в умовах радіаційної, хімічної та біологічної небезпеки, Київ : Військова освіта, № 1 (43), 360-381.
13. Шемчук, В. А. (2015). Психолого-педагогічні аспекти виживання, як особиста безпека військовослужбовця в антитерористичній операції. Спеціальна спрямованість фізичної підготовки як складова особистої безпеки військовослужбовців : матеріали наук.-метод. сем., м. Київ, 17 бер. 2015 р. / Нац. ун-т оборони України, К., 31–32.
14. Шемчук, О. М., Шемчук, В. А., Курбакова, С. М. (2021). Організація медико-психологічної профілактики та реабілітації військовослужбовців. Теоретико-методичні засади системи внутрішнього забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти у вищих військових навчальних закладах : матеріали міжвуз. наук.-практ. сем., м. Київ, 23 лист. 2021 р. Нац. ун-т оборони України, К., 96–98.
15. Oleniev, D. G., Petrachkov, O. V., Verbyn, N. B., Shemchuk, V. A., Tiazhyna A. M. (2021). Dynamics of the Professional Endurance Indicators in Officers of the Operational Level in a Higher Military Educational Institution During Training / – *Canada (Lifescience Global) : Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment*, № 5 (Т. 9). 495-503.
16. Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity : self and society in late modern age.* - Cambridge: Polity Press.

REFERENCES

1. Balashova S.P., Vasyliiev S.P., Dubrovynskyi H.R. (2013). *Praktychnyi kurs viiskovoi psykholohii: Navchalnyi posibnyk. Ch. 2.* K.: Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, 172.

2. Bodnar, A.Ia., Makarenko, N. H. (2011). Osoblyvosti proiaviv delinkventnoi povedinky v Zbroinykh Sylakh Ukrainy // Naukovi zapysky NaUKMA. T. 123. Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota. K., 35–39.
3. Komarova, N. M., Piesha, I. V. (2006). Metodychni rekomendatsii dlia sotsialnykh pratsivnykiv, derzhavnykh sluzhbovtziv shchodo rozvytku simeinykh form vykhovannia, K. : Derzhavnyi instytut problem simi ta molodi, 92.
4. Kravets, V.P., Hovorun, T.V., Kikinezhdii, O. M. ta in. (2013). Genderni doslidzhennia : prykladni aspekty : monohrafiia, za nauk. red. V. P. Kravtsia. Ternopil : Navchalna knyha. Bohdan, 448.
5. Melnyk, Ya. I. (2015). Rezultaty psykhoprofilaktyky deviantnoi povedinky viiskovosluzhbovtziv. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy № 1(74), seriia: pedahohichni ta psykholohichni nauky, Khmelnytsk, 456-458.
6. Ovchar, O.M. (2003). Psykholohichni osoblyvosti viiskovosluzhbovtziv strokovoï sluzhby z oznakamy deviantnoi povedinky : avtorefer. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand.. psykhol. nauk., Odesa.
7. Orban–Lembryk, L.E. (2010). Sotsialna psykholohiia: Pidruchnyk: u 2 kn. Kn.1: Sotsialna psykholohiia osobystosti i spilkuvannia. Chernivtsi : Knyhy – KhKhI, 464.
8. Okhremenko, O. R. (2000). Deviantna povedinka viiskovosluzhbovtziv. K. : VHI NAOU, 72.
9. Shemshuchenko, Yu. S. ta in. (2003). Protypravna povedinka. Yurydychna entsyklopediia : [u 6 t.] K. : Ukrainiska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, T. 5, 736.
10. Romanyshyn, A.M., Matsevko, T.M. ta in. (2017). Profilaktyka vidkhylnoi povedinky u viiskovosluzhbovtziv: navchalno-metodychnyi posibnyk. Lviv: NASV, 322.
11. Shtein, N. H. (2012). Psykholohichni mekhanizmy formuvannia adyktivnoi osobystosti. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. Zb-k nauk. prats. K.: NUOU, Vyp. 4 (29). 280-285.
12. Giddens, A. (1991). Modernity and self-identity : self and society in late modern age. - Cambridge: Polity Press.
12. Shemchuk, V., Khatsaiuk, O., Sokolovsky, V., Kovtunencko, A., Kornienko, O. (2021). Formuvannia profesiinykh kompetentnosti maibutnykh ofitseriv do dii v umovakh radiatsiinoi, khimichnoi ta biolohichnoi nebezpeky [Formation of professional competencies of future officers to act in conditions of radiation, chemical and biological danger]. Viiskova osvita, Vyp. 1 (43), 360-381.
13. Shemchuk, V. A. (2015). Psykholoho-pedahohichni aspekty vyzhyvannia, yak osobysta bezpeka viiskovosluzhbovtziv v antyterorystychnii operatsii. Spetsialna spriamovanist fizychnoi pidhotovky yak skladova osobystoi bezpeky viiskovosluzhbovtziv : materialy nauk.-metod. sem., m. Kyiv, 17 ber. 2015 r. / Nats. un-t oborony Ukrainy, K., 31–32.
14. Shemchuk, O. M., Shemchuk, V. A., Kurbakova, S. M. (2021). Orhanizatsiia medyko-psykholohichnoi profilaktyky ta reabilitatsii viiskovosluzhbovtziv. Teoretyko-metodychni zasady systemy vnutrishnoho zabezpechennia yakosti osvithoi diialnosti ta yakosti vyshchoi osvity u vyshchykh viiskovykh navchalnykh zakladakh : materialy mizhvuz. nauk.-prakt. sem., m. Kyiv, 23 lyst. 2021 r. Nats. un-t oborony Ukrainy, K., 96–98.
15. Oleniev, D. G., Petrachkov, O. V., Verbyn, N. B., Shemchuk, V. A., Tiazhyna A. M. (2021). Dynamics of the Professional Endurance Indicators in Officers of the Operational Level in a Higher Military Educational Institution During Training / – Canada (Lifescience Global) : Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment, № 5 (T. 9). 495-503.
16. Giddens, A. (1991). Modernity and self-identity : self and society in late modern age. - Cambridge: Polity Press.

SUMMARY

Oksana Shemchuk,

Candidate of Psychological Sciences,
National Defence University of Ukraine

Vadym Shemchuk,

Candidate of Pedagogical Sciences, senior researcher
National Defence University of Ukraine

Ruslan Torchevskyi,
Candidate of Pedagogical Sciences,
National Defence University of Ukraine

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL VIEW OF THE PROBLEM OF DEVIANT BEHAVIOR OF MILITARY SERVICEMEN IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Introduction. *In the process of reforming the Ukrainian army, spreading the democratic principles of its functioning, the socio-psychological aspect is gaining more and more importance. The latter is objectively related to increased demands on the personality of a serviceman, his social qualities and socially determined behavior.*

Purpose is to *on the basis of the theoretical analysis of the scientific sources of modern and other researchers on the specified issues, to single out and theoretically substantiate the definitions of “deviant behavior”, “types of deviant behavior”, “manifestations of deviant behavior”, “measures to prevent deviant behavior” in a military unit under conditions of Russian aggression. To define and characterize the measures to prevent deviant behavior in military teams, to single out the most optimal and effective methods of psychodiagnosis of military personnel prone to deviations in the conditions of combat operations.*

Methods. *The methodological basis of the research is a set of general scientific and special methods of scientific knowledge, the application of which allowed to ensure the reliability of the obtained results, the achievement of the stated goals and objectives of the research.*

Results. *The article examines the causes and variety of manifestations of deviant behavior of servicemen who perform combat tasks as assigned. Particular attention is paid to identifying types of deviations, determinants of deviant behavior, approaches to preventing its occurrence in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The investigated question is extremely important in the system of moral and psychological support; prevention of deviant behavior and well-chosen methods of its early detection in combat units are the key to creating a “healthy” psychological and pedagogical climate.*

Conclusion. *Thus, in the course of our psychological-pedagogical research, the psychology of the behavior of servicemen - deviants in the modern conditions of the Russian-Ukrainian war was considered. the concepts of “normal behavior” and “deviant behavior” are characterized.*

Key words: *deviant behavior; types of deviant behavior; manifestations of deviant behavior; measures to prevent deviant behavior; psychological diagnosis of deviant behavior.*